

Кенешбек кызы З.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

КЫРГЫЗСТАНДЫН 1990-ЖЫЛДАРДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Аннотация: Макалада Кыргызстандагы 1990-жылдардагы билим берүү тармагынын абалы каралды. Өзгөчө СССРдин кулашы менен Кыргыз Республикасы көз карандысыздыкка ээ болгону менен көптөгөн кыйынчылыктарды башынан өткөргөндүгү, билим берүү тармагын жаңы реформаларга муктаж болгондугу жана анын кандай чечилгендиги берилди. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болгондон тарта билим берүү тармагындагы улуттук идентүүлүктү калыптандыруу, ченемдик-укуктук актыларды кайрадан иштеп чыгуу жана аларды конституцияга, дүйнөлүк ченемдик документтерге, мамлекеттер аралык келишимдерге ылайык иштеп чыгуу маселелери турган. Аларды чечүүдө каражаттардын таңсыктыгы келип чыккан. Бул үчүн ЮНИСЕФ, Дүйнөлүк банк, ЮНЕСКО ж.б. дүйнөлүк уюмдар колдоого алгандыгы баса белгиленген. Макала аркылуу 1990-жылдардагы билим берүү тармагынын негизги маселелерин көрүүгө болот.

Негизги сөздөр: билим берүү, ЮНИСЕФ, реформа, идентүүлүк, адам капиталы, улуттук билим берүү системасы, квалификацияны жогорулатуу.

Кенешбек кызы З.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

СПЕЦИФИКА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСТАНА 1990-Х ГОДОВ

Аннотация: В статье рассматривалось состояние сферы образования в Кыргызстане в 1990-е годы. В частности, было отмечено, что с распадом СССР Кыргызская Республика, обретя независимость, испытала множество трудностей, нуждалась в новых реформах в сфере образования. Со времени обретения Кыргызской Республикой независимости стояли вопросы формирования национальной идентичности в сфере образования, пересмотра нормативных правовых актов и их разработки в соответствии с Конституцией, мировыми нормативными документами, межгосударственными договорами. При их решении возникла нехватка средств. По этому правительству было необходимо обратиться в мировых организаций таких, как ЮНИСЕФ, Всемирный банк, ЮНЕСКО и т. д. В статье рассматриваются основные проблемы сектора образования 1990-х годов.

Ключевые слова: образование, ЮНИСЕФ, реформа, идентичность, человеческий капитал, национальная система образования, повышение квалификации.

Keneshbek kyzy Z.

master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek c.

THE SPECIFICS OF THE EDUCATIONAL SECTOR OF KYRGYZSTAN IN THE 1990S

Annotation The article considered the state of the education sector in Kyrgyzstan in the 1990s. In particular, it was noted that after the collapse of the USSR, the Kyrgyz Republic, having gained independence, experienced many difficulties, needed new reforms in the field of education and how it was solved. Since the independence of the Kyrgyz Republic, there have been issues of formation of national identity in the field of education, revision of normative legal acts and their development in accordance with the Constitution, international normative documents, interstate treaties. When solving them, there was a shortage of funds. To do this, it is necessary to contact UNICEF, the World Bank, UNESCO, etc. B. Support from world organizations is emphasized. The article examines the main problems of the education sector in the 1990s.

Keywords: education, UNICEF, reform, identity, human capital, national education system, professional development.

1990-жылдары Кыргызстандын билим берүү системасы өз тарыхындагы эң татаал мезгилдердин бирин башынан өткөрдү. 1991-жылы эгемендүүлүк алганы менен өлкө жашоонун бардык тармактарын, анын ичинде билим берүүнү реформалоо зарылчылыгына туш болду. Пландаштырылган экономикадан рыноктук экономикага кескин өтүү жана Советтер Союзунун борборлоштурулган колдоосунан баш тартуу жаш республика үчүн жаңы чакырыктарды жана кыйынчылыктарды жаратты. Каржылык кыйынчылыктар, окуу материалдарынын жетишсиздиги жана педагогдор үчүн шарттардын начарлашы билим берүү системасындагы кризисти курчуткан факторлор болуп калды. Бирок, ушул эле мезгилде билим берүү тутумун жаңы реалдуулукка жана улуттук артыкчылыктарга ылайыкташтырууга багытталган реформалар башталды. Улуттук бирдейликти калыптандырууга умтулуу окуу программаларын өзгөртүүдө чагылдырылган. Анда кыргыз тилин, тарыхын жана маданий баалуулуктарын үйрөнүүгө басым жасалган. Эл аралык жардамды тартуу аракеттери да ишти жакшыртуу үчүн маанилүү кадам болуп калды. Дүйнөлүк банк, ЮНИСЕФ жана башкалар уюмдар инфраструктураны жаңыртууга, окутуунун сапатын жакшыртууга жана мугалимдерди кесиптик жактан даярдоого багытталган долбоорлорду ишке ашыра башташты. Бул эмгекте бул саясий жана экономикалык өзгөрүүлөр Кыргызстандын билим берүү системасынын өнүгүшүнө кандай таасир эткени, бул процессти кандай кыйынчылыктар жана ийгиликтер коштогону каралат.

Билим берүү тутуму адам капиталын жана улуттук иденттүүлүктү калыптандырууда негизги ролду ойнойт. 1990-жылдардагы өткөөл мезгил Кыргызстан үчүн билим берүү системасына таасир эткен олуттуу өзгөрүүлөрдүн мезгили болуп калды. Көз карандысыз улуттук билим берүү тутумун түзүүгө багытталган реформалар жаңы экономикалык шарттарга өтүүнү жана улуттук иденттүүлүктү издөөнү камтыйт. Бирок, каржылык кыйынчылыктар жана структуралык өзгөрүүлөр өлкөнүн калыптанышына өзгөчө кыйынчылыктарды жаратты [2, 98-б.]. Бул мезгилдин тажрыйбасы Кыргызстандын билим берүү саясатынын учурдагы жана келечектеги багыттарын түшүнүү үчүн, өзгөчө реформалар жүрүп жаткан шартта актуалдуу.

Советтик мезгилде Кыргызстандын билим берүү системасы идеологиялык жана борборлоштурулган принциптерге негизделген жалпы союздук Билим берүү системасынын бир бөлүгү болгон. Негизги максаты социалисттик дүйнө таанымды калыптандыруу, орус

тилин жайылтуу жана СССРдин экономикасын колдоо үчүн зарыл болгон техникалык жана илимий көндүмдөрдү өнүктүрүү болгон. Билим берүү акысыз, милдеттүү жана катуу регламенттелген. Бул сабаттуулуктун жогорку деңгээлине жетишүүгө өбөлгө түзгөн. Советтик билим берүү тутумунун маанилүү өзгөчөлүгү бирдиктүү окуу программасы, окуу китептери жана стандарттар болгон. Алар бүткүл өлкө боюнча билим берүүнүн бирдейлигин кепилдеген. Бирок, оң жактарына карабастан, советтик система улуттук өзгөчөлүктү чектеп, кыргыз тили, маданияты жана тарыхы көп учурда билим берүү процессинин четинде кала берген [4, 9-б.].

1991-жылы СССРдин ыдырашы Кыргызстандын бардык коомдук институттарында, анын ичинде билим берүүдө радикалдуу өзгөрүүлөргө алып келди. Мурда Москвадан борборлоштурулган каржылоону жана уюштуруучулук колдоону алган билим берүү системасы кризиске кабылды. Бюджеттик каржылоонун кескин төмөндөшү менен мектептердин материалдык-техникалык базасынын төмөндөшү, педагогдордун эмгек шарттарынын начарлашы жана окуу материалдарынын тартыштыгы башталды. Рынок экономикасына өтүү билим берүүгө дагы жаңы талаптарды койду: эмгек рыногунда талап кылынган жаңы көндүмдөрдү жана билимдерди окутуу зарылдыгы пайда болду. Саясий жана экономикалык туруксуздуктун шартында Кыргызстан билим берүүнүн максаттарын жана милдеттерин кайра карап чыгуу проблемасына туш келди, анын зарылдыгы көз карандысыздык шарттарында өзгөчө айкын болуп калды [2, 17-б.].

Кыргызстан олуттуу саясий жана экономикалык өзгөрүүлөрдү башынан өткөрдү. Эгемендүүлүккө өтүү билим берүү системасында да чагылдырылган улуттук иденттүүлүктү курууга умтулуу менен белгиленди. Кыргыз тилине, маданиятына жана тарыхына басым жасоо менен окуу программаларын реформалоо эң маанилүү милдеттердин бири болуп калды, бул улуттук аң-сезимди чындоого өбөлгө түздү. Бирок, экономикалык кризистеги каржылык чектөөлөр бюджеттин кескин кыскарышына, мугалимдердин айлыгынын кечендешине жана ресурстардын тартыштыгына алып келди. Бул кыйынчылыктар кадрдык камсыздоодогу көйгөйлөр менен курчуду, анткени эмгек акынын төмөндүгү жана эмгек шарттарынын начарлашы адистердин, өзгөчө айылдык мектептерден кетишине алып келди. Ресурстардын чектелүү шартында Кыргызстан дүйнөлүк банк, Азия өнүктүрүү банкы жана ЮНИСЕФ сыяктуу эл аралык уюмдар менен кызматташа баштады, алар окуу материалдарын жаңыртууга, мугалимдердин квалификациясын жогорулатууга жана инфраструктураны өнүктүрүүгө багытталган долбоорлорду демилгелешти. Ошентип, 1990-жылдардагы саясий жана экономикалык өзгөрүүлөр билим берүү системасы үчүн олуттуу кыйынчылыктарды гана жаратпастан, көз карандысыз Кыргызстандын муктаждыктарына жооп берүүгө жөндөмдүү Улуттук билим берүү системасын түзүүгө багытталган андан аркы реформалар үчүн негиз салды [6, 34-б.].

СССРдин ыдырашы жана Кыргызстандын көз карандысыздыкка өтүшү менен өлкөдө курч финансылык кризис пайда болду, бул дароо билим берүү системасына таасирин тийгизди. Мамлекеттик каржылоонун кескин кыскарышы мектептерди инфраструктураны колдоо жана билим берүү процессин камсыз кылуу үчүн керектүү каражаттардан ажыратты. Бюджеттин азайышы мектептердеги шарттарга таасирин тийгизди: имараттарды оңдоону, класстарды жылытууну жана жабдууну каржылоодо кемчиликтер байкалды. Бул өзгөрүүлөр билим берүү кызматтарынын сапатын начарлатты, айрыкча мамлекеттик каржылоого көз карандылык өзгөчө жогору болгон айыл жерлеринде [5, 16-б.].

Каржылоону кыскартуу шартында мектептерде базалык жабдуулар жана заманбап окуу материалдары жетишсиз болгон. Совет доорунан бери жаңыланбагандыктан, көптөгөн окуу китептери жана окуу куралдары эскирген. Бул тартыштык окуу процессин татаалдаштырды, анткени студенттер жана мугалимдер билим берүүнүн сапатын төмөндөтүп, материалдарды алуу мүмкүнчүлүгү чектелүү иштөөгө аргасыз болушкан. Улуттук өзгөчөлүктөргө багытталган жаңы окуу куралдары акырындык менен иштелип чыккандыктан, кыргыз тилин жана улуттук предметтерди киргизүүнү кыйындаткандыктан, маселе ого бетер курчуду.

1990-жылдардагы билим берүүнүн эң актуалдуу көйгөйлөрүнүн бири – квалификациялуу мугалимдердин жетишсиздиги. Эмгек акынын төмөндүгү, социалдык кепилдиктердин жоктугу жана эмгек шарттарынын начардыгы көптөгөн мугалимдерди кесибин таштоого мажбур кылды, бул өзгөчө айыл мектептеринде кадрлардын жетишсиздигине алып келди. Жумуштан кетип жаткан окутуучулар көбүнчө эмгек акынын кечендешине жана окутуунун сапатына терс таасирин тийгизген квалификацияны жогорулатууга стимулдардын жоктугуна туш болушкан. Айрым мектептерде квалификациялуу эмес адистерди жалдоо зарылдыгы келип чыгып, кырдаалды ого бетер татаалдаштырды.

Эгемендүүлүккө өтүү Кыргызстандын билим берүү системасы үчүн жаңы социалдык жана маданий чакырыктарды жаратты. Окуу программаларын жана окутуу ыкмаларын жаңы реалдуулукка ылайыкташтыруу керек болчу. Жалпы кабыл алынган илимий жана техникалык билимдерди сактап калуу гана эмес, ошондой эле улуттук каада-салттарды, тилди жана маданиятты интеграциялоо маанилүү болгон, бул улуттук аң-сезимди калыптандыруунун негизги аспекти болгон. Бирок, чектелген ресурстардын шартында, бул өзгөрүүлөргө көнүү акырындык менен ишке ашты, ошондой эле, айрыкча советтик стандарттарга көнгөн эски мектеп педагогдорунун каршылыгына туш болду.

Бул көйгөйлөр жалпысынан 1990-жылдары Кыргызстандын билим берүү системасы үчүн татаал шарттарды түзгөн. Бирок, алар ошондой эле реформалардын зарылдыгын көрсөтүп, системаны көз карандысыздык жана улуттук иденттүүлүк шарттарына ылайыкташтыра алган жаңы ыкмаларды жана чечимдерди издөө багытын белгилешти.

Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин Кыргызстандын негизги милдеттеринин бири улуттук бирдейликти сактоого жана өнүктүрүүгө багытталган улуттук билим берүү системасын калыптандыруу болду. Бул реформанын маанилүү багыты Кыргыз тилин жана маданиятын билим берүү процессине киргизүү болду. Окуу программалары Кыргыз тилине, адабиятына жана тарыхына басым жасоо менен иштелип чыга баштады. Ошондой эле улуттук каада-салттарды жана үрп-адаттарды чагылдырган жаңы окуу китептери жана окуу куралдары иштелип чыкты, бул Кыргызстандын маданий мурастарын колдоодо маанилүү кадам болуп калды. Бирок, жаңы программаларды ишке ашыруу процесси кыйынчылыктарга туш болду: каржылоонун жана адистердин жетишсиздиги бул өзгөртүүлөрдү, айрыкча айылдык мектептерде ишке ашырууну жайлатты.

Айрым окуу жайлар аталышын өзгөртүп, ал мекемеге кыргыздын чыгаан инсандарынын ысымдарын ыйгаруу каралган [1].

1990-2000-жылдары Кыргызстан көз карандысыз билим берүү системасын куруу үчүн мыйзамдык негиздерди түзө баштаган. Билим берүү структурасын реформалоого, билим берүү стандарттарын аныктоого жана билим берүү тутумун башкаруунун жаңы механизмдерин түзүүгө багытталган мыйзамдар кабыл алынды. Мыйзамдык реформалар ресурстарды натыйжалуу башкарууга жана окуу процессин координациялоого жөндөмдүү көз карандысыз билим берүү институттарын жана агенттиктерин түзүүнү караган. Бул өзгөрүүлөр

мектептерге көбүрөөк автономия жана ийкемдүүлүк берип, жаңы экономикалык жана социалдык шарттарга ыңгайлашууга мүмкүндүк берди. Ошол эле учурда, укуктук база өлкөдөгү билим берүүнүн сапатын жогорулатуу үчүн узак мөөнөттүү стратегияларды иштеп чыгууга жардам берди.

Чектелген ресурстардын жана экономикалык кризистин шартында Кыргызстан Дүйнөлүк банк, Азия өнүктүрүү банкы, ЮНИСЕФ жана ЮНЕСКО сыяктуу эл аралык уюмдар менен Активдүү кызматташты. Бул уюмдар окуу программаларын жаңыртууга, мугалимдердин квалификациясын жогорулатууга жана мектептердин инфраструктурасын модернизациялоого багытталган көптөгөн долбоорлорду демилгелешти. Эл аралык жардамга окуу материалдарын сатып алуу, мектептерди куруу жана оңдоо, ошондой эле көзкарандысыз республиканын талаптарына жооп берген окуу программаларын иштеп чыгуу үчүн гранттар жана насыялар кирген. Бул долбоорлор мамлекеттин каржылык жүгүн жеңилдетүүгө жардам берди жана жаңы билим берүү технологияларын жана окутуу ыкмаларын киргизүүгө жардам берди, Бул окуу процессине оң таасирин тийгизди [11, 5-б.].

Билим берүү реформаларынын таасири айыл жана шаар жерлериндеги мектептерге ар кандай таасирин тийгизди. Шаарларда реформалар материалдык-техникалык базаны жакшыртууга, квалификациялуу кадрларды тартууга жана заманбап окуу программаларын киргизүүгө мүмкүндүк берди. Шаардык мектептер ресурстарга жана эл аралык долбоорлорго жеткиликтүүлүктүн аркасында жаңы талаптарга тезирээк көнүү процессин көрүштү. Айыл жергесинде, тескерисинче, көптөгөн мектептер кадрлардын, окуу материалдарынын жана керектүү жабдуулардын жетишсиздигине туш болушту. Географиялык жана экономикалык чектөөлөр билим берүү реформаларын ишке ашырууну жайлатып, шаар менен айыл жеринде билим берүүнүн сапатынын ортосундагы ажырымды жаратты. Бирок, эл аралык долбоорлор айрым айылдык мектептерге негизги колдоо көрсөтүү жана мугалимдер менен окуучуларга кошумча ресурстар менен камсыз кылуу аркылуу шарттарын жакшыртууга жардам берди [8, 19-б.].

Көз карандысыз мезгилде Кыргызстандын билим берүү системасындагы реформалар системаны трансформациялоодо жана жаңы реалдуулукка адаптациялоодо маанилүү ролду ойноду. Кыргыз тилин киргизүү, укуктук базаны өнүктүрүү жана эл аралык коомчулуктун колдоосу глобалдашкан дүйнөнүн ички муктаждыктарына да, чакырыктарына да жооп берүүгө жөндөмдүү билим берүү системасын узак мөөнөттүү өнүктүрүү үчүн негиз түзүүгө мүмкүндүк берди.

Бирок, Кыргызстандагы мектептерде билим берүүнүн абалы чыныгы турмуштан алыстаган. Учурда билим берүү негизинен абстракттуу билимдерди өздөштүрүүгө негизделип, инсанда аткаруучулук жөндөмүн өстүргөнү менен, ага баш айланткан ылдамдык менен өзгөргөн дүйнөгө ыңгайлана ала турган, жекече жөндөмүн, өз алдынчалыгын өстүрүүгө багытталган билим жана билгичтиктер берилбей калган [14].

СССР кулагандан кийин билим берүү системасы туш болгон көйгөйлөрдү талдоо, анын ичинде каржы кризиси, окуу материалдарынын жана кадрлардын жетишсиздиги чыкты. Окуу программаларын улутташтырууга жана билим берүүнүн сапатын жакшыртууга багытталган реформаларды изилдөө, өзгөчө кыргыз тилин жана маданиятын киргизүү контекстинде маселелер келип чыкты [10, 10-б.].

1990-жылдардагы реформалар Кыргызстандын заманбап билим берүү системасына олуттуу таасирин тийгизди. Биринчиден, алар билим берүүнү улутташтыруу процессин башташты, бул билим берүү аркылуу өлкөнүн маданий иденттүүлүгүн жана өзгөчөлүгүн өнүктүрүүгө жана

сактоого мүмкүндүк берди. Кыргыз тилин жана маданиятын окуу программаларына киргизүү жаштардын улуттук аң-сезимин калыптандырууга негиз болду. Экинчиден, билим берүү реформалары, каржылык кыйынчылыктарга карабастан, кыйла ийкемдүү жана көзкарандысыз билим берүү структурасына негиз түздү [12, 4-б.]. Жаңы билим берүү стандарттарын түзүү жана мыйзамдык базаны реформалоо билим берүү системасында андан аркы өзгөрүүлөр үчүн мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылды. Бирок, билим алуу мүмкүнчүлүгүндөгү социалдык теңсиздик, айыл жеринде сапаттуу билимдин жетишсиздиги жана кадрдык кыйынчылыктар сыяктуу маселелер азыркы учурда актуалдуу бойдон калууда. Бул чакырыктар мындан аркы аракеттерди жана реформаларды өзгөрүп жаткан шарттарга адаптациялоону талап кылат.

Кыргызстандын билим берүү саясатын андан ары өнүктүрүү үчүн бир нече негизги сунуштарды бөлүп көрсө болот.

Билим берүүнү каржылоону күчөтүү: бардык региондордо, айрыкча мектептерди материалдык ресурстар менен камсыз кылууда көйгөйлөр бар айыл жерлеринде сапаттуу билим берүү үчүн мамлекеттик каржылоону жогорулатуу зарыл. Кадрдык потенциалды өнүктүрүү: мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу боюнча ишти улантуу, кадрлардын алмашуусун азайтуу жана региондорго адистерди тартуу үчүн алардын эмгек акысын жогорулатуу жана эмгек шарттарын жакшыртуу маанилүү.

Билим берүүдө маалыматтык технологияларды интеграциялоо: ааламдашуу жана технологиялык өзгөрүүлөр шартында билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жана жаштарды жаңы доордун талаптарына даярдоо үчүн билим берүү процессине заманбап маалыматтык технологияларды киргизүү зарыл. Социалдык теңсиздикти азайтуу: бардык студенттер үчүн, айрыкча айыл жериндеги студенттер үчүн бирдей шарттарды түзүү үчүн иштөө маанилүү. Буга мектептерди колдоо программалары, инфраструктураны өркүндөтүү жана аралыктан билим берүүнү өнүктүрүү аркылуу жетишүүгө болот. Маданий бирдейликти колдоо: Кыргыз тилин жана маданиятын окуу программаларына интеграциялоону улантуу керек, бирок ошол эле учурда жаштарды билим берүүнүн дүйнөлүк стандарттарына жана эл аралык коммуникацияга окутуу зарылдыгын унутпоо керек. Бул сунуштар билим берүү системасын андан ары модернизациялоого, анын жеткиликтүүлүгүн жана сапатын жогорулатууга, ошондой эле азыркы Кыргызстандын муктаждыктарына ылайык келген билим берүү чөйрөсүн түзүүгө багытталган.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Абдрахманов Т.А., Амердинова М.М., Кыргыз Республикасынын Жогорку билимдин учурдагы абалы: тажрыйба жана келечеги. И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы, https://jarchy.arabaev.kg/?7d33b22a0be6cd56a536ac7d4fe619e7=archiv_news&id_blok=18/search?ei=yLpOXIDGJIupsAG_6ba4Aw&q=6f4922f45568161a8cdf4ad2299f6d23#v2755
2. Ахметов Ж. Образование в Кыргызстане: история и современность. -Бишкек: Издательство "Манас". 2004. – 120-б.
3. Джумалиев, Т. Реформа образования в Кыргызстане: вызовы и перспективы. -Бишкек: Центр стратегических исследований, 2011, – 190с.
3. Гельман В. Система образования в постсоветских странах: проблемы и перспективы. -Москва: Наука, 2000, – 210с.
4. Курманбекова, Н. (2016). Современные тенденции в образовании Кыргызстана. -Бишкек: Издательство "Тезис".
5. Садыкова А. Проблемы образования в Кыргызстане в 1990-е годы. -Бишкек: Издательство "Кайнар". 2010, – 150с.

6. Шакиров С. Глобализация и образование в Центральной Азии. -Алматы: Издательство "Гуманитарные науки". 2007, – 160с.
7. World Bank. Education in Kyrgyzstan: Challenges and Opportunities. -Washington, DC: World Bank Publications. 2000.
8. UNICEF. Education and Children in Kyrgyzstan. -Bishkek: UNICEF Kyrgyzstan.2004
9. UNESCO. World Education Report: Education for All - The Quality Imperative. -Paris: UNESCO Publishing. 2010
10. Российская академия образования. Социальные изменения и реформа образования в постсоветских странах. – Москва: Академия.,1998, – 100с.
11. Доклад Министерство образования и науки Кыргызской Республики “О состоянии образования в Кыргызстане после обретения независимости”. – Бишкек. 1997, – 20с.
12. Отчет Всемирного банка. Планы реформирования образовательного сектора в Кыргызстане. -Вашингтон. 1999, – 35с.
13. ЮНИСЕФ. Поддержка образовательных реформ в Кыргызстане. – Бишкек. 2001, – 20с.
14. Аскаралы кызы Жазгул. Мектеп окуучуларынын социалдык-жарандык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун айрым маселелери тууралуу.
https://jarchy.arabaev.kg/?7d33b22a0be6cd56a536ac7d4fe619e7=archiv_news&id_blok=39/search?ei=yLpOXIDGJIupsAG_6ba4Aw&q=d67d8ab4f4c10bf22aa353e27879133c#v2810

Рецензент: кандидат философских наук, доцент Бекбоева А.К.